

ТҮРКІСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЫНЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ӨЛКЕ ХАЛҚЫНА ЖУРГІЗГЕН БИЛІГІ

1867 жылы жарияланған «Уақытша Ереженің» негізінде Туркістан генерал-губернаторлығы құрылып, ол алғашында екі облыска болінді: Сырдария (орталығы Ташкент) және Жетісу (орталығы Верный каласы). Жетісу облысының құрамында Сергиополь, Капал, Верный, Істыққөл, Тоқмак уездері болды. 1882 жылы ол Туркістан генерал-губернаторлығының құрамынан шығарылды. Сырдария облысының құрамында 1868 жылы Эулие Ата, Қазалы, Құрама (орталығы - Койлық), Перовск, Туркістан, Ходжент, Шымкент уездері үйімдастырылды. Ташкент каласы дербес әкімшілік болімді құрады. Жалпы алғанда, патша әкіметінің Туркістанда

XIX ФАСЫРДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІ

жүргізген әкімшілік-аумактық боліністері өлкенің табиғи, тарихи, экономикалық және үлттық ерекшеліктерін ескермеді. Ол аумакты жалпы империялық үйімдастырудың заңды жалғасы болып табылды. Осы жүйенің ен жоғарғысы патша тағайындастырылған және қызметі бойынша Әскери министрge бағынатын генерал-губернатор болды. Ол азamatтық әкімшіліктің басшысы және Туркістан әскери округі әскерлерінің колбасшысы болып табылды. Жалпы империялық заңдар бойынша генерал-губернатор «самодержавиенің қол суғылмайтындығының, мемлекет пайдасының, заңдардың накты, орындалуының басты қадағалаушысы» еді.

Ресей патшасы К.П. Кауфманға «барлық саяси, шекаралық және сауда істерін шешуге, шекаралас елдерге келіссөздөр жүргізу және трактартарға, қаулылардың алғышарттарына қол кою үшін сенімді адамдарды жіберуге» әкілеттік берді. Генерал-губернатор бес миллиондай халқы бар Туркістанды қалай билепсе де ерікті болды. Ол жекелеген адамдарды саяси жағдайларға байланысты өлкеден бес жылға дейінгі мерзімге жер аударуға және оларды билікке карсылық корсеткен жағдайда әскери сотқа беруге құқық алғып, халықтан жиналатып салық мөлшерін белгіледі, шетелдіктерге орыс бодандығын берді, сондай-ақ несие белу мәселесін де шешті, казылар мен билердің әлім жазасын белгілеген үкімдерін кайта қарады. Бір сөзben айтқанда, генерал-губернатор өлкеде заңды түрде ешқандай шектеу койылмаған

билік жүргізді және басқарды.

Түркістандағы басқару ісі қолтеген патша шенеуніктерінің күшімен жүзеге асырылды. Отарлық биіл жүйесінің жоғарғы сатысына Туркістан генерал-губернаторымен бірге облыстық басқармалар қенсессінің шенеуніктері де енгізілді. Олардың қызметіне ешкім бакылау жасаі алмады, сондыктан көп ұзамай қенсе басқарушыларды орындаушы-шенеунікten басқарушы-шенеунікке айналды. Қолтеген істерді өзі қарауға мүмкіндігі болмаган генерал-губернатор мәселені баяндау туралы басқарушыға тапсыратын. Сондыктан қолтеген істер басқарушының қалай жеткізетіндігіне байланысты шешілді. Кейде өзінің лауазымын асыра пайдалану да болып тұратын. Өзінің есебінде Ф.К. Гирс көрсеткендегі, «басқарушы өлкे бастығы атынан баяндамалар дайындастырын, бірақ бұл туралы генерал-губернаторға баянда-майтын». Бұлардың ішіндегі ен бастысы 1867 жылы құрылған Туркістан генерал-губернаторының Қенсесі болды.

ЖАҢА ҚЕНСЕ ЗАН ЖОБАЛАРЫН ДАЙЫНДАУҒА ҚАТЫСТИ

Түркістан генерал-губернаторының Қенсесі атқарушы орган ретінде штаттық және инспекторлық тәртіп, жер, жол құрылышы мен тау-кен өнеркәсібі, Хиуа мен Бұкараға Ресейдің протектораты, Шығыстың баска да елдерімен байланыс мәселелерімен айналысты. Қенсес арнағы құрылған үкіметтік комиссиялармен бірге одан әрі патша министрліктері мен

Мемлекеттік Қенестің қарауына түсегін барлық түркістандық заң жобаларын дайындауға катысты. Қенсеннің қызметінде басты орын «лауазымдарға белгілеуді, бағынышты орындар мен адамдарға бакылау жасауды, істерді шешуді және заңдардың орындалуы бойынша шаралар кабылауды, жоғарғы бастыққа ұсыныстар беруді» жүзеге асыратын оның реттеуши бөліміне берілді. Ол белсенді түрде кадр мәселесімен айналысты, өлкедегі барлық мемлекеттік мекемелерді әртүрлі мамандықтағы шенеуніктермен қамтамасыз етті. Жалпы алғанда өлкелік биліктің әскери, саяси және әкімшілік саласындағы әкілеттігі шексіз болды. Мұны күпия қенесі Ф.Гирстің басшылығымен жүргізілген ревизиялық комиссия көрсетіп берді. Ол былай деп жазды: «... кеңе басты шешуші мекеменің білгінен заңсыз және өзіне тән емес жағдайда орын алды». Орталықта оның қызметі тек Әскери министрдің бакылауына бағынды.

1886 жылды Ережеге сәйкес Түркістанның басқару құрылымдарының жүйесі жаңа орган – Туркістан генерал-губернаторының Қенсесін толықтырылды. Облыстардың әскери губернаторлары, генерал-губернатор қенсессінің басқарушысы, Туркістан әскери округі штабының бастығы, Қазыналық және Бақылау палатасының басқарушысы оның міндетті мүшелері болды. Қенсесе генерал-губернатор, 1900 жылдан бастап оның көмекшісі төрагалық жасады.

(Жалғасы 5-бетте)

(Соңы. Басы 3-бетте)
Бақшару тәжірибесіне байланысты мәселелер жонінде кеңес заң шығарушылық бағастамасы құқығын алды. Оның күзіретіне жалпы әкімшілік сипаттагы, жерге орналасыру және бағыныштылық мәселелері кірді. Бақшаруды маңызды мәселелерін алқалы түрде шешу өлкे бастықтарының «бюрократиялық радикализмі» шектеді және кейіннен олардың Кеңес генерал-губернатор билігінін беделін түсіреді деп санаудың жол ашты. 1899 жылдан бастап Түркістандағы барлық сыртқы саяси мәселелер сыртқы істер министрлігінің бақылауына көшеді. Облыстарда жергілікті әкімшілікті әскери губернаторлар басқарды. Әскери губернаторға

қатысусымен жузеге асырылатын. Бұған уезд басқармалары тексерулерінің құжаттары мен мәліметтері дәлел бола алады. Олардың кызметтерін сипаттайтын кейір мысалдарды көлтіреік. Сырдария облысының Жетісу экімшілігі де халықтан зансыз алым жинаумен айналысты. Участекіл пристав Воборыкин кінәлілерді жазалау орынна шағымдануышыны «оның тара-пынан ешқандай кінә болмаса да қамауга алғандығы» туралы жазады.

Жалпы алғанда, кеңсе мем облыстық басқармалар парапорлық, қазына үрлауышылық, ез лаузымын жеке бас пайдасына асыра пайдаланушылық дамыған отарлық бюрократиялық аппарат болды. Олардың жемкөрлігі жөнінде лаузымдық қызыметтері үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту ведомостарынан

XIX ФАСЫРДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӘЛКЕСІ

облыстағы әскери және әскери-халықтық басқару жүктелді, олар сонымен бір мезгілде сол облыстағы әскер санына байланысты корпус немесе дивизия командирлері құқығында әскер қолбасшылары болып табылды. Жетісу облысында әскери губернатор Жетісу казак әскерлерінің атаманы болып есептелді. Әскери губернаторларды алдын ала ішкі істер министрі және Түркістан генерал-губернаторымен келісілді, Әскери министрдің ұсынысы бойынша Ресей патшасы тағайындалды және орындарынан алды.

Теменгі әкімшілік органдары мен жергілікті халыққа катысты ескери губернатордар диктаторлық құқыкты иеленіп, отырықсы және көшпенді халықтың болыс съездерін шақыру орындарын тағайындау, болыс басқарушыларын лауазымға бекіту немесе сайлау күшін жойғанда оларды өз қалауы бойынша тағайындау, халық соттары мен оларға кандидаттарды бекіту және олар тағайындалмаған кезде жана сайлау өткізу, уезд әкімшілігін мүшелерін тағайындау және орындарынан алу, генерал-губернатор атына уезд бастығы туралы ұсыныс беру, уезд бастықтарының жергілікті халық өкілдеріне жаза колдану туралы қауыларын шағымдарды қарады. Облыстық басқармалар маңызды жергілікті мемлекеттің мекемелер болып саналып, онда басты орынды шаруашылық бөлімшесін атқарды. Оған мынадай маңызды міндеттер жүктелді: отырықшы және көшпенді халықты жерге орналастыру, вакуфтар істерімен айналысу, су пайдалану жөніндегі мәселелер және жергілікті тұрғындарға алым салу, земство шығындарының сметасын жасау және шығындармен айналысу, кеден алымдарын жинауға бақылау жасау және дауларды шешу, әртүрлі келісімдерді қару және бекіту, облыстың шикізат ресурстарын пайдалануға және жеке тұлғалардың өтініштері бойынша өнеркәсіп орындары мен фирмаларды ашуға лицензияларды рәсімдеу және беру, сауда мәмілелері мен тартылтерін рәсімдеу... Уезд әкімшілігі жергілікті жердегі барлық жұмысты жоспарлап, үйлестіріп отырды. Жүйенің бұл сатысы қазына жинау жөніндегі істерді ұйымдастыру, салық салу, тәртіпті қадағалау, су мен жер туралы дауларды шешу, болыстар мен ауыл әкімшіліктің қызыметте бақылау жасау жөніндегі құнделікті жұмыстарды жүзеге асыруды. Уездердің қунделіктері өміріндегі әкімшілік құрылымда маңызды рөлді уездік шенеуніктер атқарды. XIX ғасырдың жетпісінші жылдары шенеуніктердің осы тармагына деген камкорлық мынадай сипатта негізделді: «Басқарманы құрудағы басты мақсат – Түркістан өлкесінде Ресейге қосылғанға дейін қатал жазалау шараларына үйрентен түзедіктер, тек кінәлілердің жазалайтын биліктің болатындығын елестете алмайды».

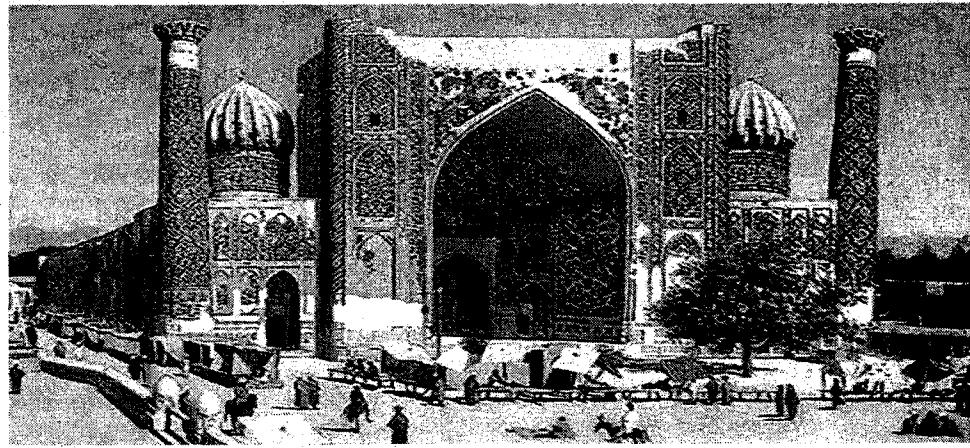
«ОРКЕНИЕТ ОРНАТУШЫЛАР»

Өз әрекеттерімен уезд бастықтарына олардың қөмекшілері мен участаскелік приставтар ұқсас еди. Ал, ұқсас емес жерлері кызмет барысында тез сәйкестікке келтірілтін. Участаскелік басқармалар от-арлау билігінің негізін құрап, қүнделікті «қара» жұмысты атқарып, өздері мен бастықтарына «нан» тауып беретін. Өз участаскелерінде биліктің жалғызы орын-даушылары бола отырып, приставтар алым-салықтың түсіне, жергілікті халық үшін тыйымсалулар жүйесінің орындаудына бақылау жасал, анықтау жүргізді және соттады. Барлық заңынан әрекеттердің көпшілігі солардың тікелей

білеміз. Мәселең, петербургтік «Рус-
ский мир» газеті Кауфман әкімшілігінің
Түркістанды басқару тәжірибесін сыйнай
келе, Түркістан билігінің пайдакунемдігі
мен өзімбілермендігін ең бағыт мәселең етіп
көйді және оларды «өз үйінде ашыққан
өркениет орнатушылар Түркістан өлкесіне
жұмқақ ұмытылғандай болды» деп сипат-
тауды.

«1867 жылғы Ереже» бойынша калалардағы қоғамдық-шаруашылық істерді сайланатын жергілікті әкімшілік аткарды. Қалалар бөліктеге (қала аудандарына) бөлінді, оларды аксақалдар басқарды. Олар үй иелерінің тоқсандық жинальстарымен шақырылатын съездерде сайланды. Қала старшиндері салық жинаумен айналысты. Олар әскери губернатор тағайынданытын және қала шеғінде барлық полиция қызметін басқаратын аға аксақалға есеп берді. Аға аксақалға барлық төмөнгі полиция шендері – миришабтар, жекелеген суару жүйесінің бастықтары – мұрантар және судья-қазылар бағынды. Олардың барлығы халықтан жиналадын қаражат есебінен жадақта алды. Отарлау аппаралының басти міндеті Түркістанда патша әкіметінің «Я Н. биlíк етуін нығайтуы, генерал-губернатор басқаратын шенеуніктердің шексіз билігін, патшага жаýымды тәртіпін сактау мен режимге карсы кез-келген карсылықты жоюды камтамасыз ету болды. Осыларды жүзеге асыру үшін ескі аксүйектердің саяси және экономикалық ықпалын сайлау жүйесін енгізу арқылы жоға алға койылды. 1867 жылғы «Уакытша ережеге» және үкіметтік нұсқауларға сәйкес Түркістанның отырықшы және кешпенді халықтарын баскарудың біртұтастығы жарияланды. Эрбір уездегі кешпенді халық болыстарға, ал, отырықшылар ауылдарға белінді. Әкімшілік және полиция билігі болыс басшылары мен ауыл старшинарының койында болып, олар үш жылға сайланды және лауазымға әскери губернатор бекітті. Сұлтандар мен ру басшылардың билігін жоға үшін болыстар мен ауылдар рулық ерекшелігіне емес, аумактық ерекшелігіне байланысты құрылды. Ауылдар 200 шаңырактан аспастын болса, болыстарға 1 мыңдан 2 мыңға дейін үй кірді. Мұндай бөлініс ірі феодалдар мен рубасыларының карсылығын тузызып отырды. Отарлық әкімшілік мұндай бөліністі «әкімшілік басқарудағы ынғайсыздықтарды жоно» қажеттілігімен түсіндірді. К.К.Пален мұны ашық мойындаиды: «көптеген руларды бір рубасының қол астына жина далада күйіндізік пен тұртақтылықты ұстап түрруды киындалату мүмкін». Патша әкімшілігі тіпті сұлтандарды билеуші ретінде жойып қана коймай, оларға кезінде берілген жеңілдіктердің өзін тартып алады. Мысалы, Сырдария облысының губернаторы 1879 жылы сұлтан Жапар Қенесаринің Кендіртөбедегі жерін Қарамурт қышлағының сартына «көп жылдар бойы заңсыз иеленгенсін» деген сыйдаумен тартып алғы берген. Қенесаринің Кендіртөбеден шамалы жер сұраған етінішін қанағаттандырмай койған.

«Қауіпсіздікті ұстап тұру» үшін
рубасыларының билгілі жойылып, жергілікте
халық арасында сайлау жүйесі енгізілген
соң патша әкімшілігіне болыс және ауыл
бастықтары лауазымдарына ынғайлы адам-
дарды қоюға мүмкіндік туды. Сайланбалы
төмендеғі әкімшіліктің басты міндетіне
ағылмадар мен салықтарды уақытылы жина-
удың қамтамасыз ету кірді. Өзінің елкені
14 жыл басқаруының қорытындысын
жасаған Кауфманнның есебінде жаңа
органдардың патшалық үшін маңызды.

рөлі атап көрсетіледі: «түземдік-халықтық басқаруынсыз салықтардың түсіне де, жаңадан ашылған мекемелердің дұрыс қызмет атқаруына да уміттену мүмкін емес еді».

* «БІЗГЕ ДЕ НАН КЕРЕК»

Алдымен жиналған ауыл жиналысында әрбір 50 үй ісесі бір сайлаушыны сайлайды. Содан кейін олар патша әкімшілігі өкілдерінің қатысуымен ететің болыс сезінен жиналды. Қатысып отырган уезд бағыты немесе онын көмекшісі сайлаудың еткізу жолына арапаспай, тек тәртіпті қадағалады. Съезд жұмысының алдында барлық сайлаушылардың катысып отыргандығы тексерілді. Егер катысып отыргандар саны сайланғандар санының 2/3-нен аз болса, сайдау етпеген дең саналды. Болыс сезінің міндетіне болыс басқарушысын, халық соттарын және оларға кандидаттарды сайлау, төмөнгі әкімшіліктің лауазымды адамдарының жалақысын белгілеу, көпірлердің, жолдардың, шаруашылық құрылыштарының жағдайына бақылау жасау, су пайдалану және сумен қамтамасыз ету істерін қадағалau жатқызылды. Облыстардың отарлық аппараты арғанда түстелі. Осылың барлық ауырталығын Туркестан халық көтерди. Патша әкіметі «жергілікті басқарушыларды мемлекеттік қазынан ауырлатпауы керек, сондыктан ол жергілікten облыстық көзден каржыландырылуы кажет» дег есептеді. Мәселен, болыстың жалақысы үш жүзден бес жұз сомға дейін белгіленіп, хатыш мен жігіттерді жалдауға үш жұз сомнан төрт жұз сомға дейін жұмсалса, ауылнай мен оның көмекшілері – елубасылары мен онбасыларының жалақылары да жылдан екі жұз сомды құрады. Бұл қаржылар тұрғындардан салықпен бірге жыл сайын жиналып отырды. Бұл қаржыландыру жергілікті халықта өте ауыр тиід. Мәселен: Казалы уезіндегі жергілікті әкімшілікті қаржыландыруға 1868 жылы 10,550 рубль жұмсалса, 10 жылдан кейін, яғни 1878 жылы бул сомма 20,050 рубльге дейін өсті. Ал, Перовск уезінде осы уақыт аралығында 14,080 рубльден 38,880 рубльге дейін жетті.

1867 жылғы «Уакытша Ереже» бойынша жаңа салық жүйесі енгізіліп, көшпенділер үшін бірынғай әр үйдөн 2 сом 75 ти- ыннан жиналаса, отырықшы жер салығын төлең, оның мөлшері егіннің 1/10 белгігіне теңестірілді, сондай-ақ, саудадан салық (зекет), суару каналдарын, көпірлерді, жолдарды, базарларды ұстап түру үшін салықтар алынды. Салықтарды ауылдық қоғамдар арасында болуды болыс сайлаушыларының съезі жузеге асырды. Салықтың көп белгілі қарапайым халықтың үлесіне тиіп, патша екімшілігіне қызмет жасаған болыс басқарушылары мен салық жинаушылар салық төлеуден босатылды. Жолдарды, көпірлерді және өзге де курылыштарды салу мен жөндеуге халықтан жиналған каражат тоналды.

Бұл қаражаттар бақылау жоқтығынан шенеуніктердің қалтасына түсті, ал халыққа тағы да салықтар мен алымдар салынды. Мысалы, патша шенеунігі барон Нольде әр үйден 2 сом 50 тиын мөлшерінде езіндік норманы орнатқан, оған алтында 90 мың сом пайда келтірген. Осы іс бойынша тергеуге тартылған Нольде «бізге де наң керек» деген. Үезд әкімшілігінің мүліктік жағдайы үшін мұндай табыстар манызды болды. Осылайша, XIX ғасырдың 60-80 жылдарының ортасына дейін басқару аппараты патша әкіметінің муддесі мен оның отарлық саясаты үшін қызмет атқаратын бір-бірімен тығыз байланысты әкімшілік механизмын негізгі элементтері мен оған

сәйкес органдардың жүйесін көрсетті. Бұл аппараттың ерекше белгісі – оның шамадан тыс бюрократиялық орталыктандырылуы болып табылды. Сонымен қатар, басқару аппараты функцияларының бір болігі патша әкімшілігінің бақылаусымен қызмет атқарытын жергілікті билік институттарына – ақсақалдар мен болыс басқарушыларына берілді. Түркістанды басқару мәселесін бұлайша шешу басқа жерлерде жинақталған тәжірибе мен өз мақсатына тезірек жетуге сәйкестендірілді. Биліктің отарлық жүйесінің жалпы сипаты оның корғаныс және жазалау институттарынан көрінеді.

СОТ ОРГАНДАРЫ ПАТША
ӘКІМЕТІНІҢ МУДДЕСІН ҚОРҒАДЫ

«1867 жылғы Ерекже жобасы»
Түркістанда сот күрылымының өзіндік
жүйесін колданысқа енгізді. Бұл жүйенің
негізі тармактарына мыналар жатқызылды:
казылар мен билер соты немесе «халық»
соттары, уездік соттар, уақытша әскери-сот
комиссиялары, облыстық басқармалардың
сот белгімдері және Түркістан генерал-
губернаторы Кеңесісін сот бөлімі.
Соттардың қызметі көп жағдайда
Түркістандағы ұлт-азаттық козғалыстардың
катастырушарына капсы бағытталды.

Сот статистикасы Туркістандағы отарлық режимге қарсы қозғалыс катысуышыларына қарсы репрессияның еткенін көрсетеді. 1892 жылы отарлық биліктің күзыретін кеңейткен «Әскери жағдай жарияланған жेңдер туралы» үкіметтің қауылысы кабылданды. Ол азаматтық тұлғалардың істерін әскери соттардың қарауына берілуіне рұқсат берді. Туркістандағы отарлық биліктің дағдарысы кезінде әскери соттар халықты жазалау ісінен кеңінен тартылды. Сотта іс қарау жабық түрде жүргізілді. Екі-үш тәулік ішінде патша әкіметі сотталушыларға жаза колданып болды. Қөтіген істер бірнеше жұздеңен беттен тұрыса да, олар боййынша айыптау актілері тез шығарылып отырған. Сонымен қатар тұргындардың болыстық және ауылдық соттардың үкімдеріне немесе жекелеген лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне бай-

ланысты жазған шағымдары үзак уақыт бойы қараусыз калдырылған. Мысалы, участекелік пристав Ивановтың болыс басқарушысын ғайбаттағандағы туралы іс Сырдарья облыстың басқармасында бір жарым жыл жатып, соңынан әскери губернатордың билігімен мұлдем тоқтатылған. Туркістанның жергілікті халқы бұрынғысынша «халық соттарының» қызметін пайдаланды. «Халық соты» институты болса өзгеріссіз қалдырылды. Оған кейіннен Ресейдің Еуropa белгіндегі болыстық сот негіздерін қолдану қарастырылды. Сонымен, Туркістанда отарлық билік органдарының қалыптасуы патша әкіметінің жаулап алу акциясының негізінде XIX ғасырдың 60-80 жылдарының ортасында жүргізілді. Патша әкіметінің отарлық саясатын жүзеге асыру қонына әскери, азаматтық және сот билігін шоғырландырған әскери бюрократияның міндеті болды. Тек болыстық және ауылдық деңгейде ғана билікті үйімдастыру жергілікті қоғамның қарауына берілді. Басқарудың жаңа жүйесі Гүркістан жерінде нашар және ауыр жағдайларда енгізілді. Ол жергілікті қоғамның даму тенденциясын айтаопытайт өзсеге алмалы.

Дария Қожамжарова, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры, тарих ғылымының докторы, профессор, КР ҮФА академигі.